

Józef Kocur, Jerzy Pobocho

Ocena psychicznej zdolności do zawarcia małżeństwa u osób z zaburzeniami psychicznymi

Ius Matrimoniale 16 (22), 333-341

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Kocur, Jerzy Pobocho

OCENA PSYCHICZNEJ ZDOLNOŚCI DO ZAWARCIA MAŁŻEŃSTWA U OSÓB Z ZABURZENIAMI PSYCHICZNYMI

Zawarcie związku małżeńskiego jest zaliczane do czynności prawnych związanych z wymogiem oświadczenia woli. Zdolność do zawarcia małżeństwa podlega regulacjom Kodeksu Rodzinnego i Opiekuńczego: artykuł 12 tego Kodeksu w § 1 stwierdza, że nie może zawrzeć małżeństwa osoba dotknięta chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym.

Nie jest to jednak regulacja obligatoryjna, bowiem dalej znajduje się zapis stanowiący o dopuszczalności zawarcia małżeństwa przez taką osobę pod warunkiem, że jej stan zdrowia lub umysłu nie zagraża małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa i nie doszło do jej ubezwłasnowolnienia całkowitego¹.

O ile kryterium ubezwłasnowolnienia całkowitego jako stanu wykluczającego możliwość zawarcia małżeństwa nie budzi wątpliwości, to zapis o braku zagrożeń dla małżeństwa i zdrowia przyszłego potomstwa pomimo stwierdzenia obecności dysfunkcji psychicznych może wzbudzać i wzbudza wiele wątpliwości, wynikających przede wszystkim z mało precyzyjnego i trudnego prognostycznie uwarunkowania zgody na zawarcie małżeństwa w takiej sytuacji. Chodzi tu zwłaszcza o prognozowanie wpływu stwierdzonych u kandydata na małżonka zaburzeń psychicznych na zdrowie przyszłego potomstwa, co zazwyczaj – przynajmniej przy obecnym stanie wiedzy dotyczącej genetycznych uwarunkowań niektórych chorób i zaburzeń psychicznych – wiąże się z możliwością pomyłek i różnorodnością interpretacyjną.

Również zapis o zagrożeniu lub braku takiego zagrożenia dla małżeństwa wynikających z obecności choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego, dopuszcza możliwość szerokiego spektrum interpretacyjnego w znaczącej mierze zależnego od wiedzy, doświadczenia czy też preferowania określonych koncepcji naukowych przez biegłego wydającego opinię w takich sprawach.

¹ Kodeks Rodziny i Opiekuńczy, C.H. Beck, Warszawa, 2010.

Sytuację dodatkowo utrudnia też konieczność przestrzegania chronologii w diagnostyce psychiatrycznej, ponieważ nie można uznać małżeństwa za nieważne, jeśli choroba pojawiła się po zawarciu związku albo ustąpiła przed lub po zawarciu małżeństwa. Ustalenie czy choroba cofnęła się całkowicie, czy też była to tylko okresowa remisja z redukcją objawów psychotycznych, często nie jest łatwe. Podstawowe znaczenie dla prowadzonych czynności ma ustalenie rodzaju i nasilenia zaburzeń psychicznych stanowiących podstawę do stwierdzenia niezdolności do zawarcia małżeństwa; w rozumieniu art. 12 k.r.o. należy za taką uznawać tylko sytuację, w której w dniu zawierania małżeństwa u danej osoby występowały ostre, głównie produktywne (wytwórcze) objawy psychotyczne lub nie budzący wątpliwości co do głębokości niedorozwój umysłowy^{2,3}.

Ponadto choroba psychiczna lub niedorozwój umysłowy mogą być uznane za powód unieważnienia małżeństwa tylko wtedy, gdy zostaną uznane za czynniki sprawcze całkowitego i trwałego rozkładu małżeństwa.

Należy zatem wykazać istnienie związku przyczynowego między stwierdzonymi dysfunkcjami psychicznymi a symptomami zupełnego i trwałego rozpadu małżeństwa, co nie zawsze jest łatwe.

Należy także zwrócić uwagę na fakt, że art. 12 Kodeksu Rodzinnego i Opiekuńczego nie wskazuje na inne, oprócz choroby psychicznej i niedorozwoju umysłowego czynniki psychopatologiczne mogące mieć wpływ na zdolność do zawierania małżeństwa lub na jego unieważnienie oraz na okoliczność, że znane małżonkom w chwili zawierania związku dysfunkcje psychiczne jednego z nich nie mogą przesądzać, że zawarli małżeństwo w złej wierze.

Co prawda w art. 15 § 1 tego Kodeksu jest mowa o możliwości unieważnienia małżeństwa w sytuacji, gdy oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński zostało złożone przez osobę, która z jakiegokolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli⁴, ale nie wskazuje się na konkretne powody takiego stanu. Można jednak przyjąć, że są to czynniki psychopatologiczne takiego rodzaju i o takim nasileniu, że skutkują m. in. niemożnością świadome-

² Gierowski J.K., Heitzman J., Szymusik A.: *Psychiatria sądowa*. W: Bilikiewicz A., Pużyński S., Rybakowski J., Wciórka J. *Psychiatria*, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2003, t. 3, 465 – 466

³ Kołakowski S.: *Psychiczna zdolność do złożenia oświadczenia woli zawarcia małżeństwa oraz wyrażenia zgody na leczenie – różnice i podobieństwa*. *Post. Psychiatrii i Neurol.* 2000, 9, supl. 1 (9), 161 – 170.

⁴ *Kodeks Rodziny i Opiekuńczy*, C.H. Beck, Warszawa, 2010.

go wyrażenia woli. Były by to zatem te same powody, co wymienione w art. 12 § 1 k.r.o., ale mogłyby być nimi także inne niż choroby psychiczne czy niedorozwój umysłowy dysfunkcje psychiczne, np. zespół zespoły otępienne, ciężkie encefalopatie, zaburzenia wywołane działaniem substancji psychoaktywnych. Z kolei takie zaburzenia i anomalie psychiczne jak nerwice, nieprawidłowa osobowość, dysfunkcje seksualne, fobie, zespoły natręctw, i inne, z racji swego charakteru, a głównie obrazu klinicznego i przebiegu, zazwyczaj nie wywołują takich zakłóceń funkcji psychicznych, które prowadziłyby do wyłączenia zdolności do świadomego wyrażania woli^{5,6}.

Inaczej niż w Kodeksie Rodzinnym i Opiekuńczym ujęte są psychologiczne i psychopatologiczne aspekty zdolności do zawierania małżeństwa w Kodeksie Prawa Kanonicznego. Różnice te dotyczą wielu zagadnień zarówno natury merytorycznej, jak i formalnej: sprawom małżeństwa poświęconych jest aż 110 Kanonów tego Kodeksu, z których jednym z ważniejszych dla omawianej problematyki jest Kanon 1095 wskazujący na trzy przesłanki stanowiące o niezdolności psychicznej do zawarcia małżeństwa:

- brak wystarczającego używania rozumu;
- poważny brak rozeznania co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich wzajemnie przekazywanych i przyjmowanych;
- przyczyny natury psychicznej uniemożliwiającej podjęcie istotnych obowiązków małżeńskich⁷.

Z treści tego Kanonu nie wynika bezpośrednio, czy wymienione przesłanki muszą występować łącznie, czy też wystarczy obecność jednej z nich; można jednak uznać, że stwierdzenie obecności jednej z nich (np. pierwszej) jest wystarczające, zwłaszcza, że może ona implikować skutki określone w dwóch kolejnych.

Zwraca też uwagę ogólność określeń odnoszących się do stanu psychicznego, co stwarza możliwość bardzo szerokiej interpretacji użytych terminów i pojęć; chodzi tu m.in. adekwatność zastosowania użytych określeń w odniesieniu do aktualnie obowiązującej w słownictwie psychiatryczno – psychologicznym terminologii oraz ich pojemność treściową.

⁵ Kocur J., Trendak W.: Psychiatryczno – sądowe kryteria oceny zdolności do świadomego albo swobodnego powzięcia decyzji i wyrażenia woli. Arch. Med. Sąd. Krymin. 2009, LIX, 136 – 140.

⁶ Kołakowski S.: Psychiczna zdolność do złożenia oświadczenia woli zawarcia małżeństwa oraz wyrażenia zgody na leczenie – różnice i podobieństwa. Post. Psychiatrii i Neurol. 2000, 9, supl. 1 (9), 161-170.

⁷ Kodeks Prawa Kanonicznego, Pallotinum Warszawa, 1984.

Określenie „używanie rozumu” należałoby zatem interpretować jako pełną zdolność do sprawnego i racjonalnego posługiwania się funkcjami poznawczymi, głównie intelektualnymi. Funkcje te mogą być zaburzone w różnych chorobach i zaburzeniach psychicznych, ale w opiniowaniu sądowo-psychiatrycznym zawsze należy – obok stwierdzenia obecności określonych zaburzeń – oceniać je pod kątem ilościowo – jakościowym w aspekcie ich wpływu w ściśle określonym czasie na konkretne dyspozycje, czynności, zachowania, itp. osoby badanej. W analizowanej sytuacji dotyczy to oczywiście zdolności do zawarcia małżeństwa, rozeznania co do praw i obowiązków małżeńskich oraz zdolności do podjęcia tych obowiązków.

Przy takim założeniu kryterium braku dostatecznego używania rozumu obejmować powinno zatem upośledzenie umysłowe w jego głębszych postaciach, choroby psychiczne (psychozy) w ich fazie aktywnej, ciężkie postaci organicznego uszkodzenia mózgu, zwłaszcza zespoły otępienne, zaawansowane klinicznie następstwa, w tym organiczne i psychotyczne powikłania nadużywania lub uzależnienia od alkoholu i innych substancji psychoaktywnych.

Każdy przypadek powinien być oceniany i analizowany indywidualnie, ponieważ ustalone rozpoznanie kliniczne nie może automatycznie być uznawane za czynnik rozstrzygający o wnioskach opinii^{8,9}. Istotne znaczenie ma tu m.in. kryterium czasu – niektóre psychopatologiczne przyczyny braku dostatecznego używania rozumu mogą mieć charakter stały (np. w upośledzeniu umysłowym czy głębokich zespołach otępiennych), inne (np. psychozy intoksykacyjne, czy ostre zaburzenia dysocjacyjne) mogą szybko ustępować po zaprzestaniu działania czynnika etiologicznego. Innym przykładem wskazującym na konieczność indywidualizacji podejścia w opiniowaniu sądowo – psychiatrycznym mogą być przypadki remisji w przebiegu psychoz, np. schizofrenii, której przebieg jest z reguły przewlekły z okresowymi zaostrzeniami, nawrotami lub remisjami¹⁰. Chwilowa, krótkotrwała poprawa w przebiegu ciężkiej psychozy nie może przesądzać o spełnianiu kryteriów

⁸ Drogowski M.: Lekarz – psychiatra – biegły sądowy Gnieźnieńskiego Trybunału Metropolitarnego w procesach o nieważność małżeństwa z przyczyn natury psychicznej (lata 1962 – 2003). *Colloquia Theologica Adalbertina* 2004, 14, 119.

⁹ Drogowski M.: Niezdolność psychiczna do podjęcia i wypełnienia istotnych obowiązków małżeńskich jako przyczyna nieważności małżeństwa kościelnego. Aspekt sądowo – psychiatryczny. Scriptor, Gniezno 2006.

¹⁰ Wciórka J.: Schizofrenia. W: Bilikiewicz A., Puzyński S., Rybakowski J., Wciórka J. *Psychiatria*, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2003, t. 2, 213-298.

zdolności do zawarcia małżeństwa, rozeznania co do jego praw i obowiązków czy podjęcia tych obowiązków.

Szczególnie ostrożnie należy także oceniać zdolność psychiczną do zawarcia małżeństwa przez osoby, u których stwierdza się upośledzenie umysłowe. Dotyczy to zwłaszcza upośledzenia w stopniu lekkim, które jest najczęściej rozpoznawane w tej grupie zaburzeń. Badanie psychiatryczne należy w takich przypadkach wesprzeć badaniami psychologicznymi i kompleksowo oceniać nie tylko sprawność poszczególnych funkcji psychicznych, zwłaszcza poznawczych, ale także dotychczasowe oraz prognozowane funkcjonowanie społeczne, w tym zdolność do pełnienia określonych ról społecznych, poziom dojrzałości społecznej i emocjonalnej, a także zdolności adaptacyjne¹¹.

Pozostałe dwie przyczyny psychologiczno – psychiatrycznej niezdolności do wyrażenia zgody małżeńskiej wymienione w Kanonie 1095, czyli poważny brak rozeznania co do istoty praw i obowiązków małżeńskich oraz niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich, są jeszcze trudniejsze interpretacyjnie.

Mogą je stanowić z pewnością choroby i zaburzenia będące przyczyną stwierdzenia wcześniej omówionych sytuacji dotyczących braku wystarczającego używania rozumu, ale – jak wskazują liczne dane z piśmiennictwa dotyczącego tej problematyki – także inne dysfunkcje psychiczne^{12,13,14,15,16}. Wynika to przede wszystkim z faktu, że sama znajomość i rozumienie istoty i natury małżeństwa nie przesądza o rozeznaniu powagi i znaczenia praw i obowiązków, a zwłaszcza ich re-

¹¹ Komender J.: Upośledzenie umysłowe – niepełnosprawność umysłowa. W: Bilikiewicz A., Puzyński S., Rybakowski J., Wciórka J. *Psychiatria*, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2002, t. 2, 617 – 644.

¹² Cymbała J.: Istotne obowiązki małżeńskie i przyczyny niezdolności do ich podjęcia w wyrokach Roty Rzymskiej z lat 1983-1992 wydanych na podstawie kan. 1095 nr 3 Kodeksu Prawa Kanonicznego opublikowanych. *Decisiones*, Olsztyn 2002.

¹³ Drogowski M.: Lekarz –psychiatra – biegły sądowy Gnieźnieńskiego Trybunału Metropolitalnego w procesach o nieważność małżeństwa z przyczyn natury psychicznej (lata 1962 – 2003). *Colloquia Theologica Adalbertina* 2004, 14, 119.

¹⁴ Drogowski M.: Niezdolność psychiczna do podjęcia i wypełnienia istotnych obowiązków małżeńskich jako przyczyna nieważności małżeństwa kościelnego. Aspekt sądowo – psychiatryczny. *Scriptor*, Gniezno 2006.

¹⁵ Majchrzyk Z.: Osobowościowe i psychiczne przesłanki niezdolności do małżeństwa w świetle nowych uregulowań Kodeksu prawa kanonicznego. *Post. Psychiatrii i Neurol.* 2000, 9, supl. 1 (9), IX, 143 – 160.

¹⁶ Żurowski M.: Niezdolność do podjęcia obowiązków małżeńskich z przyczyn psychicznych. *Prawo Kanoniczne* 1986, 29, 3 – 4, 154.

alizacji w codziennym pożyciu. Jeśli przez niezdolność do podjęcia i wypełnienia istotnych praw i obowiązków małżeńskich rozumie się niezdolność do realizowania przedmiotu zgody małżeńskiej, respektowania praw i wypełniania obowiązków właściwych małżeństwu^{17,18}, to znaczący wpływ na powstanie takiej niezdolności mogą mieć także dysfunkcje psychiczne wynikające z zaburzonej osobowości, psychopatologicznych następstw organicznego uszkodzenia o.u.n., przyjmowania substancji psychoaktywnych o działaniu uzależniającym, ilościowe i jakościowe dysfunkcje seksualne, zaburzenia nerwicowe i związane ze stresem, zaburzenia dysocjacyjne, i inne.

Tak szerokie spektrum dysfunkcji psychicznych mogących mieć wpływ na zdolność podjęcia i wypełniania obowiązków małżeńskich sprawia, że muszą być one poddane szczególnie wnikliwej ocenie przez biegłego i sąd, ponieważ nie każde stwierdzone zaburzenie psychiczne skutkuje taką niezdolnością.

Uważa się, że warunkami niezbędnymi do ustalenia związku między występowaniem określonego zaburzenia psychicznego a niezdolnością do podjęcia i wypełnienia istotnych obowiązków małżeńskich jest obecność tego zaburzenia w chwili zawierania małżeństwa oraz takie jego nasilenie, które sprawia, że dana osoba staje się rzeczywiście niezdolna do podjęcia tych obowiązków¹⁹. Wśród tych przyczyn najczęściej wymieniane są zaburzenia osobowości, uzależnienia oraz dysfunkcje psychoseksualne^{20,21}. Wynika to głównie z ich dość znacznego rozpowszechnienia w populacji oraz specyficznego wpływu na oceniane dyspozycje. Specyficzność ta ma związek z często obserwowanymi w ich przebiegu zaburzeniami sfery emocjonalno – motywacyjnej,

¹⁷ Greszta M.: O pojęciu kanonicznej niezdolności osoby do zawarcia małżeństwa. Aspekt kanoniczny. W.: Kościelne prawo procesowe. Materiały i studia. KUL, Lublin 2002, t. 2, 11 - 25.

¹⁸ Żurowski M.: Niezdolność do podjęcia obowiązków małżeńskich z przyczyn psychicznych. Prawo Kanoniczne 1986, 29, 3 – 4, 154.

¹⁹ Drogowski M.: Niezdolność psychiczna do podjęcia i wypełnienia istotnych obowiązków małżeńskich jako przyczyna nieważności małżeństwa kościelnego. Aspekt sądowo – psychiatryczny. Scriptor, Gniezno 2006.

²⁰ Cymbała J.: Istotne obowiązki małżeńskie i przyczyny niezdolności do ich podjęcia w wyrokach Roty Rzymskiej z lat 1983-1992 wydanych na podstawie kan. 1095 nr 3 Kodeksu Prawa Kanonicznego opublikowanych. Decisiones, Olsztyn 2002.

²¹ Drogowski M.: Lekarz –psychiatra – biegły sądowy Gnieźnieńskiego Trybunału Metropolitalnego w procesach o nieważność małżeństwa z przyczyn natury psychicznej (lata 1962 – 2003). Colloquia Theologica Adalbertina 2004, 14, 119.

zakłócającymi np. zdolności przystosowawcze czy kontrolę zachowań impulsywnych, co może znacząco zakłócać funkcjonowanie indywidualne i społeczne danej osoby. Mnogość postaci, form i obrazów klinicznych tych zaburzeń sprawia, że zarówno ich diagnostyka, ale przede wszystkim ocena przebiegu, nasilenia i charakter wpływu na poddawane analizie parametry wymienione w Kanonie 1095, są niewątpliwie trudne. W wielu przypadkach diagnoza psychiatryczna powinna być zatem wsparta wynikami badań psychologicznych (w tym neuropsychologicznych), a w razie konieczności także specjalistycznymi badaniami dodatkowymi, np. endokrynologicznymi, seksuologicznymi, neurofizjologicznym, czy obrazowymi mózgu (tomografia komputerowa, magnetyczny rezonans jądrowy, emisja pozytonowa, i inne). Często niezbędne jest także zebranie wywiadu rodzinnego i środowiskowego, dotyczącego funkcjonowania danej osoby w jej najbliższym otoczeniu oraz umożliwiającego podjęcie próby oceny ewentualnych zależności między rodzajem i nasileniem stwierdzonych zaburzeń psychicznych a ich wpływem na dyspozycje intelektualne, emocjonalne i motywacyjne warunkujące zdolność do zawarcia małżeństwa, rozważanie co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich oraz zdolności do ich podjęcia.

Przeprowadzenie takich badań, pomimo ich czasochłonności i często wysokich kosztów, w niektórych przypadkach może być konieczne, ponieważ bez nich zarówno właściwa diagnoza oraz jej pełna sądowo – psychiatryczna analiza i ocena mogą być obarczone błędem o poważnych skutkach prawnych i społecznych. Opinia biegłego jest co prawda tylko jednym z dowodów w sprawie i podlega swobodnej ocenie sądu, ale im dana opinia jest lepsza jakościowo, tym większa jest jej obiektywność i wiarygodność.

Riassunto

L'articolo presenta le cause, i meccanismi e gli effetti dei criteri psicologici della valutazione delle capacità per contrarre matrimonio, secondo le norme del Codice sulla Famiglia e sulla Tutela, e del Codice di Diritto Canonico. Si è effettuata un'analisi comparativa di queste regole sotto l'aspetto dell'opinione legale-psichiatrica, con particolare attenzione alla necessità di individualizzare le conclusioni delle opinioni in relazione: ai criteri di durata delle disfunzioni, del loro genere,

della gravità; e all'influsso su specifiche funzioni cognitive, emotive e motivazionali.

In questo tipo di valutazione, un'importanza essenziale dovrebbe sempre avere il giudizio dell'influsso, di disfunzioni accertate, sulle disposizioni, che determinano la comprensione dei fondamentali diritti e doveri del matrimonio, e che permettono di assumere tali doveri.

Summary

In the present paper the author presented the causes, mechanisms and results of the mental criteria of assessing capacity to contract a marriage according to the regulations of Family and Guardianship Code and Canonical Law. The author conducted comparative analysis of these records in the aspect of forensic-psychiatric assessment. Special attention was paid to the necessity of individualization of opinions in relation to the duration of the disorders, their type, intensity and their impact on specific cognitive, emotional and motivational functions. Evaluating the impact of the disorders on these dispositions should be of greatest importance in such assessment as they help to comprehend significant marital rights and duties and enable the performance of these duties.

Piśmiennictwo

- Cymbała J.: Istotne obowiązki małżeńskie i przyczyny niezdolności do ich podjęcia w wyrokach Roty Rzymskiej z lat 1983-1992 wydanych na podstawie kan. 1095 nr 3 Kodeksu Prawa Kanonicznego opublikowanych . *Decisiones*, Olsztyn 2002.
- Drogowski M.: Lekarz – psychiatra – biegły sadowy Gnieźnieńskiego Trybunału Metropolitalnego w procesach o nieważność małżeństwa z przyczyn natury psychicznej (lata 1962 – 2003). *Colloquia Theologica Adalbertina* 2004, 14, 119.
- Drogowski M.: Niezdolność psychiczna do podjęcia i wypełnienia istotnych obowiązków małżeńskich jako przyczyna nieważności małżeństwa kościelnego. *Aspekt sądowo – psychiatryczny*. Scriptor, Gniezno 2006.
- Gierowski J.K., Heitzman J., Szymusik A.: *Psychiatria sądowa*. W: Bilikiewicz A., Pużyński S., Rybakowski J., Wciórka J. *Psychiatria*, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2003, t. 3, 465 – 466

- Greszata M.: O pojęciu kanonicznej niezdolności osoby do zawarcia małżeństwa. Aspekt kanoniczny. W: Kościelne prawo procesowe. Materiały i studia. KUL, Lublin 2002, t. 2, 11 - 25.
- Kocur J., Trendak W.: Psychiatryczno - sądowe kryteria oceny zdolności do świadomego albo swobodnego powzięcia decyzji i wyrażenia woli. Arch. Med. Sąd. Krymin. 2009, LIX, 136 – 140.
- Kodeks Prawa Kanonicznego, Pallotinum Warszawa, 1984.
- Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, C.H. Beck, Warszawa, 2010.
- Kołąkowski S.: Psychiczna zdolność do złożenia oświadczenia woli zawarcia małżeństwa oraz wyrażenia zgody na leczenie – różnice i podobieństwa. Post. Psychiatrii i Neurol. 2000, 9, supl. 1 (9), 161 – 170.
- Komender J.: Upośledzenie umysłowe – niepełnosprawność umysłowa. W: Bilikiewicz A., Pużyński S., Rybakowski J., Wciórka J. Psychiatria, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2002, t. 2, 617 – 644.
- Majchrzyk Z.: Osobowościowe i psychiczne przesłanki niezdolności do małżeństwa w świetle nowych uregulowań Kodeksu prawa kanonicznego. Post. Psychiatrii i Neurol. 2000, 9, supl. 1 (9), IX, 143 – 160.
- Wciórka J.: Schizofrenia. W: Bilikiewicz A., Pużyński S., Rybakowski J., Wciórka J. Psychiatria, wyd. Med. Urban Partner Wrocław 2003, t. 2, 213 – 298.
- Żurowski M.: Niezdolność do podjęcia obowiązków małżeńskich z przyczyn psychicznych. Prawo Kanoniczne 1986, 29, 3 – 4, 154